

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM
POLITIKATUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Kiss Viktor

Az ideológia problémája Marx gondolatvilágában

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Dr. Ágh Attila, egyetemi tanár

Budapest, 2011.

TÉZISGYŰJTEMÉNY

Kiss Viktor

Az ideológia problémája Marx gondolatvilágában

című Ph.D. értekezéséhez

Témavezető:

Dr. Ágh Attila
egyetemi tanár

© Kiss Viktor

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	3
I. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK ÉS A TÉMA INDOKLÁSA	4
1.1. AZ ELEMZÉS HÁTTERE – MARX A MARXIZMUSOK UTÁN..	4
1.2. AZ IDEOLÓGIA PROBLÉMÁJA MARX GONDOLATVILÁGÁBAN	8
II. A FELHASZNÁLT MÓDSZEREK	12
III. AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI	20
3.1. AZ ÉRTEKEZÉS SZERKEZETE ÉS FŐ TÉZISE	20
3.2. KONKLÚZIÓ: MARX TÉVEDÉSEI ÉS AZ IDEOLÓGIA- ELMÉLET ÚJJÁSZÜLETÉSE	24
3.3. A KUTATÁS ÚJDONSÁGAI.....	28
IV. FŐBB HIVATKOZÁSOK;.....	30
V. A TÉMAKÖRREL KAPCSOLATOS FŐBB SAJÁT (ILL. TÁRSSZERZŐS) PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE.....	42

I. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK ÉS A TÉMA

INDOKLÁSA

1.1. AZ ELEMZÉS HÁTTERE – MARX A MARXIZMUSOK UTÁN

A kilencvenes évek vitái világszerte attól a gondolattól voltak hangosak, hogy a létező szocializmus összeomlásával, a nyugati kommunista pártok népszerűségvesztésével, a beavatkozó állam gondolatának elvetésével, a centrumkapitalizmus országaiban az „elosztási konfliktus” háttérbe szorulásával és a munkásság eltűnésével a marxi paradigmának is befellegzett. A liberális demokráciák hívei és a kapitalizmus elkötelezettjei (mint Francis Fukuyama) büszkén hirdették, hogy a létező világnak nem maradt alternatívája, így legfőbb kritikusa, Karl Marx mostantól „döglött kutyának” tekinthető. A kétezres évek első dekádjának végére azonban mintha mindez gyökeresen megváltozott volna. A globalizáció vészes ellentmondásai, a neoliberális és harmadik utas szociáldemokrata politikák kudarca, majd különösen a nemzetközi hitelválság következtében Marx újra a figyelem középpontjába került. A marxizáló értelmiség, a lángot őrzők politikai gettóba szorult csapata és a régi mozgalmak romjain felnőtt új aktivisták pedig ezt az érdeklődést és népszerűséget kihasználva igyekeznek valamiképpen megvalósítani a baloldal évtizedek óta várt

reorganizációját és reneszánszát. A disszertáció kiindulópontja számukra kissé ünneprontó lehet.

Az elbizonytalanodás, amely már a hetvenes évek kísérleteit is inspirálta, a nyolcvanas évek végére oda vezetett, hogy a kiüresedett marxista-leninista frázisok eltűnése után egyszerűen nem maradt olyan Marx, amit a hitelét és befolyását veszített Marx-kép helyébe állíthattak volna – csak a megújulási projektekből született „ezernyi marxizmus” (Wallerstein) mérhetetlenül sokszínű és felduzzadt gondolattömege. A mai keresletet Marx iránt ugyanaz az egyre mélyülő Marx-értelmezési krízis teszi lehetővé, ami a kilencvenes évek dekonjunkturájáért is felelős volt. A Marxszal kapcsolatos viszonyt ugyanis az eddigiekben egyértelműen az az értelmezői pozíció határozta meg, *amelyet talán Marx „marxista olvasatának” nevezhetnénk.* A marxista értelmezési módot szinte kivétel nélkül természetesnek tekintették mind Marx barátai, mind ellenségei. Olyannyira, hogy a posztmodern szerzők sokasága is ehhez képest határozza meg saját pozícióit – ahogyan régiók harcias antimarxizmusa is készpénznek veszi, hogy a marxisták és mesterük egylényegűek; különösen a létezett szocializmus nagy diktátorai: Lenin, Sztálin, Mao... A marxista értelmezői viszony alapvetően három sarokpontra épült. Egyrészt középponti marxi projektek létezését és folytathatóságát feltételezte; másrészt úgy vélte, hogy Marx azt a társadalmi szubjektumot kutatta, amely alkalmas és determinált ezek beteljesítésére; végezetül ezen olvasat szerint Marx „gyakorlat és elmélet egységét” vélte megteremteni

azoknak a „tudományos” igazságoknak a megfogalmazásával és terjesztésével, amelyek alkalmasak „a tömegek megragadására” és amelyek nélkül a munkásosztály nem vívhatja sikerrel saját osztályharcát, nem valósíthatja meg világtörténelmi küldetését és esélyét. Amikor a Marx-kép elbizonytalanodásáról beszélünk, arra a folyamatra utalunk, amelynek során ez az értelmezési nézőpont egyre inkább folytathatatlaná és belső ellentmondásoktól szabdalttá vált

Ma nem az a kérdés, hogyan állítható elő újra egy kanonizált, egységes, megfellebbezhetetlen és felülmúlhatatlan, közérthető, ráadásul politikai értelemben is mozgósító Marx – mert valószínűleg többé sehogyan. A kérdés, hogy tudunk-e Marxról értelmesen beszélni a végérvényesen zsákutcába jutott marxista értelmezési pozíción túl? Jelen dolgozat erre tesz kísérletet, amikor a közelmúlt szellemi folyamatainak tapasztalatait figyelembe véve az ideológia problematikája felől olvassa újra Marxot. A szerző meggyőződése szerint az ideológia kérdéskörét középpontba állító „posztmodern” Marx-rekonstrukció ténylegesen *lehetőséget kínál arra, hogy a gondolkodó elméleteinek eddig rejtett sokszínűsége és eredetisége megmutatkozzon – napjainkban is inspiráló és megkerülhetetlen filozófussá változtatva Marxot.*

Nem csak azért, mert talán a marxi ideológia-elmélet rekonstrukcióit amortizálta legkevésbé Marx lezüllesztése és a korábbi Marx-képek széttöredezése és krízise. Azért is, mert Marx ideológia-elmélete eszmetörténetileg az ideológiákat kutató

társadalomtudósok szerint máig a „három nagy klasszikus”: a szenzualisták elgondolásai, Alexis de Tracy gondolkodástudománya és Bacon idol-elmélete mellé kívánkozik, csak – ha lehet – az utókor politikai-társadalmi-szellemi életére sokkalta nagyobb hatást gyakorolva. A nem-marxista Walter Carlsnaes: *The Concept of Ideology and Political Analysis* című könyvében egyenesen így fogalmaz: „Marx szerepét az ideológia-koncepciók történetében nem lehet eléggé túlhangsúlyozni. Pláne annak fényében, hogy életműve első felében kiemelten foglalkozott az ideákkal, különösen azok társadalmi funkcióival. Kevés ennél izgalmasabb kérdést találunk munkáiban, már csak azért is, mert kevés ennél tisztázatlanabb terület van életművében. Mindenkinél korábban juttatja be az ideológia problémáját az értelmiségi viták középpontjába, a politikai történések analízisébe. A gondolatok hatalma, amelyeket megfogalmazott, azóta sem csökkent”.¹ Ráadásul ez a problémakör – annak ellenére, hogy szinte valamennyi marxi szöveg foglalkozik vele – a korábbiakban mindig akkor került a figyelem középpontjába, amikor nem volt tovább halogatható a filozófus életművének teljes újragondolása. Amikor mindenki számára egyértelművé vált: az addigi módon nem lehet tovább viszonyulni Marxhoz.

¹ Carlsnaes, Walter: *The concept of ideology and political analysis: a critical examination of its usage by Marx, Lenin and Mannheim*. London, Greenwood Pr., 1981. 23. p.

1.2. AZ IDEOLÓGIA PROBLÉMÁJA MARX GONDOLATVILÁGÁBAN

Amikor az ideológiával kapcsolatos marxi nézeteket kíséreljük meg rekonstruálni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy nyugaton a Marxról való gondolkodás mind tartalmát, mind módját tekintve gyökeresen átalakult az elmúlt pár évtizedben. A marxisták és nem-marxisták közötti végzetesen kiélezett szembenállás jelentőségét veszítette a munkásmozgalom és a kommunista pártok dekonjunktúrájával, illetve a Szovjetunió lassú agóniájával, majd összeomlásával. Halványulni látszik az a határ, amely a marxi és nem-marxi kötődésű gondolkodók közt húzódott, s amelyet Steven Lukes úgy jellemezett, hogy szükségszerűen kellett különböznie azok Marx-képének, akik Marxért (for Marx) és akik Marxról (on Marx) gondolkodnak.² A változásnak azonban véleményünk szerint megjelenik egy ezeknél is mélyebb és jelentősebb dimenziója: *az ötvenes-hatvanas évektől kezdődően három olyan újraértelmezési hullámnak lehetünk tanúi, amelyek eredményeként (a marxista olvasási mód bomlása során) alapvetően fogalmazódott újra a Marxszal kapcsolatos értelmezői viszony.* Ezek a periódusok radikálisan növelték meg a lehetséges Marx-értelmezések számát, köszönhetően annak, hogy újra meg újra alapjaiban támadták meg mindazt, aminek Marx szövegeit és projektjeit korábban tekintették, amit korábban a filozófus gondolkodásmódjáról és módszeréről hittek, vagy ahogyan az utókor aktualizálta és érvényesítette tételeit és

² Lukes, Steven: *Marxism and morality*. Oxford; New York, Oxford University Press, 1988.

elméleteit. A disszertáció első részében ezért kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy a Marxszal kapcsolatos értelmezési viszony három nagy újrafogalmazása hogyan érintette a marxi ideológia-elméletek rekonstrukcióját, mi a nyomukban kialakult „értelmezési vákuum” pontos természetrajza és hogyan határolja be ez a mai értelmező által választható „megoldásokat”. Az elmúlt évtizedek marxi újraértelmezési hullámainak következtében ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy miközben radikálisan megsokszorozódott tudással rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy mit mondhatott Marx az ideológiáról, csak annyit tudunk, hogy Marx ideológia-elméleteiről nem lehet az eddigi módokon gondolkodni.

Marx életműve kapcsán viszonylag korán felismerték, hogy az ideológia, a modern világ eme központi problémája, a filozófus figyelmét sem kerülte el. Ahogyan szinte minden követője és szimpatizánsa is kénytelen volt saját szituációjában szembe nézni ezzel a kérdéskörrel: Lukács, Lenin, Gramsci, Mannheim, vagy éppen Mao Ce-Tung műveiben lépten-nyomon előkerül a mozgalom viszonya a társadalom, a politika szellemi folyamataihoz. „A század első felének marxistái és marxizáló értelmisége óriási jelentőséget tulajdonítottak az ideológia fogalmának, amely [számukra] a hamis tudat elleplező erejét jelöli a külsődleges, nem megragadott, nem felderített valóságot illetően. ... Már magának az ideológiának ez a fogalma is azt a tudományos bizonyosságot kristályosítja ki, hogy az ábrázolásokat és beszédmódokat úgy kell olvasni, mint annak a valóságnak az álarcait, amelyet jelölnek és ellepleznek. A valóság és

annak domináns ábrázolása közti feszültség áll ennek a nézőpontnak a középpontjában”, ami megszabja a politika esélyeit és feladatait.³ Ez a megközelítés persze messze nagyobb közegben hatott, mint a marxista mozgalmak, vagy a kommunista politikai pártok világa – az értelmiség és a társadalomtudományok egésze számára is megkerülhetetlenné vált.

A marxi ideológia-elmélet klasszikus marxista recepciójával kapcsolatban elemzések sokaságát lehetne idézni – a hangsúlyok és komplex szellemi-politikai folyamatok bemutatása pedig külön monográfiát töltene meg. Véleményünk szerint azonban mégis kiemelhetőek olyan elméleti irányok ebből a recepcióból, amelyek saját koruk értelmiségén, a munkásmozgalom szerveződésén, a Marx-interpretációkon belül kiemelkedően meghatározók és népszerűek voltak. A klasszikus marxizmus négy, sok tekintetben egymásnak ellentmondó elméleti irányt tekintett Marx ideológia-elméleteiből levezethetőnek. **1. Az „episztemológiai” megközelítést, amely a hétköznapi-, a jelenbe zárt-, vagy a pozitivistá tudományos „hamis tudat” koncepcióját fogalmazta meg. Ezek híján vannak a magasabb rendű szellemi eszközöknek és igazságnak, ezért a marxisták valamilyen formában a marxizmus tudományos objektivizmusát állították velük szembe. 2. Az alap/felépítmény modellt, amely a „lét határozza meg a tudatot” marxi parafrázisban popularizálódott. 3. A reprezentációs, vagy „kritikai” nézőpontot, amely szerint az ideológia világnézet: a**

³ Badiou, Alain: A század. Budapest, Typotex Kiadó, 2009. 90.-91. pp.

valóság olyan rendszerezett fogalmi absztrakciója, komplex mása, amely nevében az egyének cselekedeteiket véghezviszik és önmagukat értelmezik. A reprezentációs felfogás szerint a fennálló változatlanságában és működtetésében érdekelt szereplőknek és csoportoknak az a célja, hogy olyan közös valóságértelmezéseket hozzanak létre a társadalom alávetett többségével, amelyek segítik a termelési-értékesítési folyamatot és kizárják a tényleges politikai-társadalmi radikalizmus megjelenését. 4. Végezetül a deskriptív, tudásszociológiai, vagy osztály-megközelítést, amely az ideológiát egy társadalmi csoport helyzetéből, egyoldalú valóságérzékeléséből, tradícióiból, saját szükségletéből adódó szükségyszerű tudataként és művészi-tudományos termékeként fogta fel. A forradalom előfeltétele a munkásosztály „magában való” tudatának „magáért való” tudattá alakulása, amely a legtöbb marxista szerint nem mehet végbe „önmagától” a kapitalizmusban. A neo-, poszt- és posztmodern marxizmusok időszaka azért is változtatható meg körül Marx körül, mert ezek a biztos pillérek inogtak meg.

A disszertáció a továbbiakban Karl Marx ideológiával kapcsolatos gondolatait kísérli meg rekonstruálni. Ennek kapcsán bemutatja azokat a fő tendenciákat, amelyek a neo-, a poszt-, illetve a posztmodern marxista újraértelmezési hullám következtében megfigyelhetők voltak az elmúlt évtizedekben a Marx-kép és a marxi ideológia-elméletek rekonstrukciója során. A kutatás kiindulópontját ugyanis az a meggyőződés jelöli ki, hogy a marxi ideológia-felfogás különös értelmezési vákuumba került az elmúlt évtizedekben

lezajlott rekonstrukciós hullámok időszakában. Megállapíthatjuk, hogy az egymást követő kísérletek a Marxhoz való új és érvényes viszonyulás megtalálására sajátos helyzetbe hozták a marxizmus ideológia-elméleteket. Ezek az interpretációs fordulatok ugyanis nem egyszerűen csak „módosították” vagy új elemekkel bővítették a korábbi értelmezéseket. Prominenseik általában azt gondolták, hogy Marx félreértéséért és a marxizmus kudarcaiért éppen a Marxnak korábban tulajdonított ideológia-felfogásokat terheli a felelősség, így ezek halogathatatlan felülvizsgálatra szorulnak. Vagyis az ideológia-elméletek korábbi, „hibás” felfogását az elsők közt kell megváltoztatni a kialakult „marxista” krízishelyzet megoldásának érdekében. Ezért ha meg akarják menteni Marxt – vélték – a leglényegesebb pontokon kell elvetni a korábbi interpretációkat és helyettük új kiindulópontokat keresni; ez pedig már önmagában is elbizonytalanodáshoz vezetett.

II. A FELHASZNÁLT MÓDSZEREK

Napjainkra kettős értelemben is igen ellentmondásos szituáció állt elő Marx ideológia-elméleteit (és persze bizonyos mértékig az egész életművet) illetően.

Előszőr: Marx ideológiával kapcsolatos nézeteinek szinte végtelen számú értelmezési töredéke áll rendelkezésünkre, **miközben** a lehetséges értelmezésekből szinte már minden fontos

darabot megkérdőjeleztek, „lecséréltek”.

Másodszor: az érvényesnek, aktuálisnak és használhatónak tekintett interpretációk során ma már extrém módon túlsúlyba kerültek azok az elemek, amelyek Marx szövegeiben és gondolatvilágában marginális szerepet töltenek be, vagy egyszerűen csak származtatott módon, a mai ideológiaelméleti nézőpontok „gyökerét, vagy nyomait” keresve tulajdoníthatók a filozófusnak – **miközben** az értelmezéseket egyre inkább ad acta teszik, amelyeket annak idején Marx központi szövegei, nagy mennyiségű elemzése, vagy Engels (persze gyakran kétes értékű) személyes beszámolója alapján alkottak meg.

A marxi ideológia-elmélet kérdéskörében megfogalmazott értelmezések tarthatatlanságig széles spektrumát az a tény teszi lehetővé, hogy ez a téma Marx szövegeiben kidolgozatlan, ötletszerű, a különböző időszakokban sok tekintetben más-más nézőpontokat és axiómákat sorakoztat fel – ezért végső soron ellentmondásos. Ahogyan Marcello Musto fogalmaz: igazából Marx sosem volt egységes, csak a marxisták akarták annak láttatni. „Marx jóval több kéziratot hagyott hátra, mint amennyit életében megjelentetett. Ellentétben a közkeletű felfogással, oeuvre-je töredékes, időnként egymásnak ellentmondó elemekből áll, s életművének jellemzője ... a befejezetlensége.” Ösztönös irtózást vél felfedezni Musto az életműben mindenfajta szisztematikus társadalmi doktrínától, inkább a kíváncsiság, a minden jelenség felvetése, az ötletek jellemzik e munkásságot. Marx írásai elméletek

és gondolatok, ötletek és kérdések hihetetlen tárházát kínálják.⁴ Musto szerint mindenfajta végleges, lezárt, egységes „marxi elmélet”, módszer, álláspont stb. rekonstrukciója meghamisítja a marxi életművet, ugyanis utólagos rendezőelvet próbál érvényesíteni az éppen rendezetlenségében mély, sokszínű és inspiratív marxi hagyatékkal kapcsolatban. Nem véletlenül olyan termékeny napjainkban a marxi „élő tradíciót” kereső posztmodern, amely azt kutatja, miben vitatkozunk máig vele, miben hivatkozunk rá elkerülhetetlenül, milyen kérdéseink és problémáink vezetnek el hozzá szükségszerűen, milyen kincseket találunk elfeledett részleteiben és szavaiban – még ha a régi vágású marxisták joggal kritizálják ennek a nézőpontnak a torzító hatásait, hogy például mégse elfogadható Marxot a gender kutatások ősforrásaként emlegetni.⁵

Szembe kell nézni azzal, hogy a marxi szövegek töredékességének és ellentmondásosságának egyértelmű oka van: a gondolkodó életművének folyamatosan változó nézőpontjai és hangsúlyai. Azok a szinte rekonstruálhatatlan hullámvázok, amelyeket eltorzít és nivellál mindenfajta olyan olvasat, amely saját retrospektív „filozófusi”, „szociológusi”, „közgazdász”, „antikapitalista-kommunista”, „aktuálpolitikai” vagy éppen

⁴ Musto, Marcello: Korunknak címzett bírálat - Karl Marx újrafelfedezéséhez. Eszmélet, 76.

⁵ MacDonald, Bradley J.: Performing Marx: Contemporary Negotiations of a Living Tradition. Albany, State University of New York Press, SUNY Series, 2006.

„ideológiai” nézőpontját vetíti vissza a marxi életműre. Különösen azok esetében, akik a létező szocializmusok bírálata és Marx teóriái között kerestek kapcsolatot. Véleményünk szerint tehát a marxi ideológia-elméletek rekonstrukciója során egy olyan „többdimenziós” értelmezésre van szükség, amelyben helyet kaphat a korábbi, gyakorta egymásnak is ellentmondó értelmezések sokasága. Csak olyan interpretáció tűnik védhetőnek, amely számol azzal a ténnyel, hogy Marxnak soha nem állt szándékában egy egységes, szisztematikus ideológia-elméletet megalkotnia – annak ellenére, hogy szövegeiben a kérdéskör központi jelentőséggel bír. Végezetül számolni kell azzal, *hogy Marx ideológia-elméleteit számtalan nézőpont egymásmellettsége, összekapcsolódása, kölcsönhatása eredményezi – amelyek súlya és viszonya időről-időre átalakul az aktuális szellemi-gyakorlati kihívások és problémák következtében.* Ezek közül érdemes a három legfontosabbat kiemelni: az „anti-filozófiai”, a „politikaelméleti” és a „társadalomelméleti” nézőpontot.

a.) Az anti-filozófiai nézőpont alapján Marx ideológiának lényegében kora spekulatív filozófiájának termékeit tekinti, ideológusoknak az addig megszokott filozófia képviselőit tartja. Az ész azon formáit támadja, amelyek elszigetelik és elszakítják önmagukat a valóságtól. Etienne Balibar szerint Marx egy olyan új észt akar, amely segítségével nem csak értelmezni lehet a valóságot, de részt lehet venni tényleges megváltoztatásában; amely hatékony, a mennyből a földre száll; ami a valóság része. Az ideológia-elmélet

ebben a nézőpontban a filozófia addigi formáinak kritikáját jelenti, egy olyan nem-filozófia törekvését, amely azonban örökli a korábbi filozófia vívmányait és valóra váltja a filozófusok legszebb reményeit.⁶ Eszerint a filozófus a valóság szellemi-gyakorlati folyamatainak részese, ezekből kapja feladatait, lehetőségeit és kényszereit, elgondolásai ezekbe épülnek bele, ezeken belül hatnak. Mindez pedig új értelmiségi szerepeket, új észhasználatot, a gondolat státuszának újrapozícionálását követeli a filozófiától, amely korábban minduntalan elvázott a valósággal való találkozása során.

b.) A második, „politikaelméleti” nézőpont szintén az értelmiség kritikájából nő ki Marxnál. Azokat a (jobbára politikai gazdaságtani és politikaelméleti) gondolkodókat veszi célba, akik (tudtukon kívül, vagy tudatosan) elméleteik megalkotása során elfogadták a kapitalizmus uralkodó viszonyait és az uralkodó osztályok előfeltevéseit és axiómáit. Az ideológia ebben az értelemben a fennállót igazoló, fenntartó, működését és továbbélését szolgáló tudás. Azok az igazságok, összefüggések, praktikus alapvetések, tudományos eredmények, amelyek segítenek a politikai osztály számára a kapitalizmus elfogadtatásában, válságainak leküzdésében és a tőkés társadalmon belüli (élet)stratégiák kialakításában valamennyi szereplő számára. Ez a nézőpont ideológiakritikai jellegét abból meríti, hogy a szellemi termelés politikai voltát állítja a középpontba: a „tudomány eredményeit”

⁶ Balibar Etienne: *The Philosophy of Marx*. London, Verso, 2007.

pozitivitásuk és osztályelfogultságuk miatt kérdőjelezi meg egy kritikai és forradalmi korszakban. Ennek örököse a „kritikai elmélet”, amely a kapitalizmus meghaladásának, az emancipációnak, a rendszer kiküszöbölhetetlen alapproblémáinak, az elnyomottak, marginalizáltak, kizsákmányoltak, elbutítottak és forradalmi csoportok pozíciójából bírálja a tudomány és a kultúra termelőit. A kritikai elmélet, amely minden retrospektív torzító hatása ellenére is jól érzékeli, hogy Marx ezen nézőpontja a tudás újraépítésére hív fel.

c.) Az ideológiaelmélet harmadik nézőpontja a „társadalomelméleté”. Marx korának társadalom- és történelemfilozófiai munkáihoz kezdettől fogva kritikusan viszonyul; érdeklődése ezek helyett a társadalmi tények és folyamatok irányába fordul. Éppen filozófusi gyökerei és iskolázottsága akadályozza meg azonban abban, hogy a modern értelemben vett „szociológusok” nézőpontjához jusson el. Balogh István helyesen állapítja meg, hogy ez a közties állapot Marxtól a társadalomelmélet egyik korai képviselőjévé teszi. A német gondolkodó ugyan a társadalmi-közösségi kapcsolatok rendszerét kutatja, de feltételezése a filozófiával rokon: úgy véli, a jelenségek dinamikáját, összefüggéseit a jelenségeken túl kell keresni, a közvetlenül nem tapasztalható szférájában. Mégsem nevezhető filozófusnak, hiszen a jelenségeket nem vezeti vissza univerzális, transzcendens, vagy ontológiai alapra, nem akar totális gondolati

rendszereket létrehozni - az ellentmondásokat, dinamikákat, összefüggéseket, jelenségeket társadalmi terméknek tekinti. Balogh szerint a jelenségvilág mögötti szférát kutató „nagy elmélet” azonban makroszociológiának sem tekinthető.⁷ Egyrészt, mert alapvetően „gazdasági” elemeket használ fel.⁸ Másrészt mert a szociológia módszerével szemben nem a tények módszertani analiziséből jut el hipotézisekhez és összefüggésekhez - a jelenségvilág tényeit az elmélet bizonyításának, tesztjének, továbbgondolását és elmélyítését szolgáló anyagoknak tekinti. Harmadszor - tehetjük hozzá - az általa „tudományosnak” nevezett állítások sok tekintetben nem operacionalizálható és analitikus elméleti kiindulópontokra épülnek - hanem inkább folyamatok, összefüggések, ellentmondások „megérzésén”, „feltételezésén”, a már létező tudás „kifordításán”, „továbbgondolásán”, „meghaladásán” alapulnak. A társadalomelmélethez illően esszéisztikus, esztétikai, analogikus, polemikus, vagy éppen metaforikus elemek sokszínűsége jellemzi Marx érveléseit. Véleményünk szerint ennek a társadalomelméleti nézőpontnak kiemelkedő fontossága van Marxnál, ugyanis szinte mindent ezen a szemüvegen keresztül tekint: az antropológiai elemzéseket éppen úgy, mint a gazdaság, a politika, a szociológia - és különösen az ideológia kérdéseit.

⁷ Balogh István-Karácsony András: Német társadalomelméletek: témák és trendek 1950-től napjainkig. Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

⁸ Balogh István: Politikai társadalomelmélet (Vázlat a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról) Politikatudományi Szemle, XIX. 2010./1. 31-64. pp.

Ebben a helyzetben nem lehet kétséges: a marxi ideológia-elméletek új rekonstrukciója annak a célkitűzésnek a szellemében kell hogy megszülessen, hogy **kezeln**i tudja a Marxhoz való viszonyulás neo-, poszt- és posztmodern fordulatának következtében az ideológia kapcsán kialakult interpretációs ellentmondásokat. Elemzéseinkhez olyan, a korábbiakhoz képest alapvetően újszerű kiindulópontot választottunk, amely e célkitűzés teljesítését ígéri. Eszerint: míg a korábbi értelmezések alapvetően a „mit gondolt Marx az ideológiáról?” kérdésből indultak ki (s ebben a keretben szinte lehetetlen volt nem beleesni abba a csapdába, hogy a mai érdekes, használható, aktuális elgondolásokat keressük - ahogyan elkerülhetetlen volt mai „politikatudományi” paradigmáink visszavetítése a koramodern korban élő, politikatudomány előtti gondolkodóra), - addig a jelen értelmezés a „mi volt az ideológia-elméletek szerepe, helyi értéke, funkciója Marx gondolatvilágában?” problémafelvetésből indul ki.

A rekonstrukció során az Etienne Balibar által kontextuálisnak nevezett módszert használjuk. Balibar a *The Philosophy of Marx* című művében elveti mind a szisztematikus, mind a doktrinális nézőpontot. Úgy véli, a marxi szövegekből sem egy átfogó filozófiai rendszer nem állítható elő, sem pedig olyan „fő elmélet” nem szerkeszthető meg, mint például „az osztályharc elmélete az úgynevezett dialektikus materializmusban, amely alá besorolható „a gazdaság, az antropológia, a politika és az

episztemológia egyaránt.” Balibar szerint egy eszmetörténeti rekonstrukciónak arról is le kell mondania, hogy olyan, mindent megelőző nagy kérdéseket, személyes projekteket találjon Marxnál, amelyeknek fényében munkásságának minden sora válasszá válik és egyértelműen a helyére kerül. A kontextuális módszer ezzel szemben „miközben kifejti az ideológia problematikáját, kísérletet tesz arra, hogy megértse, mi indította Marxot arra, hogy azt egy másik elméletben, egy másik problematikán belül vesse fel.” Ez esetünkben egyrészt azt jelenti, hogy be kell azonosítani azokat a csomópontokat az életművön belül, ahol az ideológiával kapcsolatos kérdések nagy súllyal jelennek meg. Ezzel párhuzamosan szükség van arra, hogy beazonosítsuk, hogy ezekben a periódusokban Marx miért fordít a szokásosnál is nagyobb figyelmet az ideológiaelmélet kérdéseire milyen kihívásokra és problémákra keresi rajtuk keresztül a választ.

III. AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI

3.1. AZ ÉRTEKEZÉS SZERKEZETE ÉS FŐ TÉZISE

Jelen munka **fő tézise szerint** három ilyen nagy csomópont található a marxi életműben – ezek egyenkénti bemutatása jelöli ki a további fejezetek helyét.

I. Az első ezek közül az 1841 és 45 közötti úgynevezett korai művek időszaka, amikor az ideológia kérdése több egymást követő

hullámban is előkerül. Ezek közös vonása, hogy kontextusukat elsősorban politikai helyzetértelmezések adják – a filozófiai átlarc mögött egyre inkább politikai mozgalommá váló ifjúhegelianus mozgalom belső vitái során. Ezek a politikai kiindulópontok többnyire egészen a harmincas évek közepétől állandóak – de nyílt politikai felvetésüket és újragondolásukat az 1840 után radikalizálódó csoport kezdi meg. Marx maga is ebbe a kikristályosodási folyamatba kapcsolódik bele. Elemzéseink kiindulópontja a „nagy vitakérdések” beazonosítását túl az is, hogy a korai Marx kapcsán kettős értelemben beszélhetünk ideológiáról. A korai Marx ideológiának csak a filozófusok absztrakcióit, elvont szellemi teremtményeit, doktrínáit nevezi, amelyek elzárják a gondolkodót a valóságos folyamatoktól és arra kárhoztatják, hogy „hadjáratot folytasson a valósággal szemben”. De miközben ettől a „hamis tudattól” kíván megszabadulni, számtalan olyan folyamattal és problémával szembesül, amelyeket ma az ideológia témakörébe sorolunk. Marx ez utóbbiakat ugyan nem nevezte így, de a vallásra, hétköznapi tudatra, politikai eszmékre, elidegenedésre, fetisizmusra, korszellemre stb. vonatkozó elképzeléseit joggal tekinthetjük „ideológia-elméleteknek”. A továbbiakban ezt a kettősséget figyelembe véve mutatjuk be a korai Marx ideológia-koncepcióit.

II. A második nagy csomópont *A német ideológia* által reprezentált 1845 és 51 közötti időszak, amelyben az ideológia

problémája egyfajta értelmiségi szerepkeresés részét képezi. Ennek az időszaknak kontextusa az új német emigráció radikalizmusának megszületése, illetve Marx találkozása a kommunista eszmékkel és az azokat sajátjukként termelő és képviselő munkásmozgalmi szervezetekkel. Marx úgy látja, hogy a radikális értelmiség – a felvilágosodás gondolkodóitól és politikusaitól kezdve Feuerbachig és az igazi szocializmusig bezárólag – félreértette a politikai eszmék és teoretikus koncepciók szerepét a társadalmi-történelmi változtatás folyamatában – amennyiben a változtatást megalapozó „értelmezés” feladatát tulajdonította nekik. Marx úgy gondolja, hogy az értelmiséginek nem kell lemondania arról, hogy elméleteit a jövő alakítása inspirálja – amennyiben képes bekapcsolódni a jövőt alakító társadalmi-politikai gyakorlat tényleges szellemi folyamataiba. *Az értelmiségi gondolatoknak a változtatás már zajló folyamatába kell bekapcsolódniuk.*

III. Végezetül a harmadik időszak az 1851 és 71 közötti hosszabb periódus, amelyben az ideológia kérdése minden esetben a korábbi időszak reményeihez, várakozásaihoz és illúzióihoz kötődik. Állításunk szerint ebben a harmadik periódusban az adja az ideológiaelméletek sajátos arcát, hogy Marx szembesül vele: az ideológia problémája kapcsán korábban reményei alapjává tett „radikális elképzelései” tarthatatlanná kezdtek válni az ötvenes évek új szituációjában, az elvetélt forradalmak után. Ezeknek a reményeknek immár direktben ideológia-elméleti alapjai voltak, amelyek egy alternatív politika és egy anti-politika lehetőségét

kínálták. Ezekre a reményekre, illetve lehetőségekre kellett rákérdeznie Marxnak a korszak ideológiaelméleti munkáiban, például *A Louis Bonaparte Brumaire 18.-ájában* és *A tőkében*.

Az egyes fejezetekben állandó szerkezeti vázként

- (1) először bemutatjuk, hogy az ideológia-elméletekkel kapcsolatos nagy csomópont kontextusát az értelmezők eddig általában hogyan és miért „értették félre”,
- (2) majd feltárjuk az ideológiai kérdésvetések valódi kontextusát, hogy az adott csomópontban (az ideológia felől olvasva újra szövegeit) mik érdekelhették Marxt, mely elemek voltak gondolatvilágának középpontjában, és mik voltak központi programjai, szellemi-politikai közegének vitái és alapkérdései. Ennek során rekonstruáljuk, hogy Marx az adott időszakban mely problémákkal és kihívásokkal szembesülve fordult az ideológia kérdésköre felé.
- (3) Végezetül bemutatjuk, hogy válaszként milyen ideológia-elméleteket „dolgozott ki”, ezek hogyan járultak hozzá gondolatvilágához az adott periódusban és milyen módon oldották fel az alapjukat jelentő problémákat és kihívásokat – illetve esetenként hogyan szültek újabb (ideológia)elméleti feladványokat.

3.2. KONKLÚZIÓ: MARX TÉVEDÉSEI ÉS AZ IDEOLÓGIA- ELMÉLET ÚJJÁSZÜLETÉSE

A marxi ideológia-elmélet rekonstrukciója után nem lehet vitás, hogy Marx érdeklődésének középpontjában nem a kapitalizmus megdöntése, az elidegenedés és a munka felszámolása, az egyenlőség, a gazdagság, a közösségiség utópiája, a tőkés rendszer leírása, a proletárok tudományos szocialista világnézetének kialakítása, vagy a magántulajdon megszüntetése állt. Marxot a proletárok forradalmi kommunista mozgalmában a „közeljövő korszelleme” és a tudat emancipációjának esélye izgatta. Diagnózisa szerint ezek a mozgalmak azért tudják kiaknázni a korszak objektíve adott kommunisztikus kapacitásait, mert a valóság szakadásai nem egyszerűen radikális cselekvési helyzetbe hozzák őket, de olyan „elméleti szükségleteket” is szülnek, amelyeket csak az egyéni és közösségi tudat új, saját formája és tartalma elégíthet ki. Ezen a jóslaton alapult Marx anti-politikai és alternatív politikai reményeinek nagy része is. Marx azt feltételezte, hogy a proletárok – minden idegen hatást leleplező – tudatot hoznak létre, amely lehetőséget kínál számukra egy idealizmus mentes radikális cselekvésre; megszabadulva a korábbi forradalmak végzetes illúzióitól, tévútjaitól és csalódásaitól. Ráadásul úgy vélte, hogy véget érhet a politikai forradalmak kora, amelyek „állami”

intézkedések segítségével akarták megvalósítani saját értékeiket és céljaikat: a társadalmi forradalomban ugyanis egy már létrejött ellentársadalom (prototársadalom) lerázza magáról a régi világot és kialakítja saját kereteit és intézményeit.

Az eredeti marxi remények azonban nyilvánvalóan túlzónak és tarthatatlannak bizonyulnak a XXI. századból visszatekintve. A modern nyugati társadalmakban a fennálló ideológia primátusa szinte mindvégig megkérdőjelezhetetlen volt, a politikai és társadalmi integráció újabb és újabb technikai már csírájában elfojtják a tőle való megszabadulásnak még a gondolatát is. Az értelmiség és a politika világa is átalakult, a titkos társaságok, a tömegmozgalmak, a politikai tömegsajtó hajdani nyilvánossága és a marxi értelemben vett teoretikus intellektüel összekapcsolódása pedig nem hozott létre egy világtörténelmileg új korszakot. Ráadásul amiről Marx úgy gondolta, hogy eldöntött tény, azóta sem történt meg: a proletárok Marx által feltételezett elméleti szükségleteit megalapozó ellentétek nem vezettek sem forradalomhoz, sem pedig egy közösségi proto-társadalom létrejöttéhez. A marxi „radikális elképzelések” reményei nem is szerezhetők vissza: nincs autonóm munkástudat, sem egy társadalmi forradalom alapját jelentő proletár-ellenkultúra. A lázadások, tüntetések, forradalmak ellenben hosszú évtizedek óta (a nyugati tőkés világot illetően legalábbis) a fennálló keretein belül zajlanak, a politikai radikalizmust gyarmatosította a nacionalizmus, a populizmus, a kommercializáció, az idegengyűlölet, a bezárkózó posztfasizmus, a szociáldarwinizmus

és az individualista liberalizmus. Az utolsó olyan forradalmat, amelyet a „marxi radikális elképzelések” visszatéréseként lehetett ünnepelni, 1968-at nem a munkások vívták – azok inkább csak elárulták.

Mit kezdünk ebben a helyzetben Marxsszal és sokszínű-
inspiratív ideológia-elméleteivel? A posztmarxizmus szerzői
kezdettől fogva nagyszerűen érzékelték, hogy a klasszikus marxista
elméleteken egyszerűen túlhalad a modern kapitalizmus, ráadásul
Marx életműve elválaszthatatlan korának gondolkodásmódjától. A
mai jelenségek analízisét, a kortárs radikális politikát nem lehetséges
többé Marxra alapozni. Marx szubjektívizálása azon a feltételezésen
alapul, hogy Marxban azokat az érvényes kiindulópontokat lehet
csupán megtalálni, amelyekből a jelen viszonyai között érvényes, de
Marxon és a marxizmusokon túlra jutó elméletekhez és politikákhoz
juthatunk. Az elmúlt évtizedekben ezt a posztmarxista programot
kétségtelenül életben tartotta, hogy olyan új jelenségekkel kellett
szembenézni, mint a globalizáció, a környezetkárosítás, a migráció, a
neoliberalizmus, a terrorizmus, a jobboldali radikalizmus, az
információs robbanás, a genetika gyakorlati alkalmazása, a
nemzetközi hitelválság; és olyan új emancipációs politikákkal
ismerkedtünk meg, mint az anti-imperializmus, az alterglobalizációs
mozgalmak, a vallási fundamentalizmusok, az új emberi jogi
szerveződések, vagy éppen a jóléti állam védelmében fellépő
szakszervezeti megmozdulások. Egyre világosabban látszik viszont,
hogy a posztmodern marxizmus képviselői azt látták jól, hogy ezek

nem lehetnek képesek egy valódi történelmi alternatíva politikai és szellemi megszervezésére. Nagy valószínűséggel közép- vagy hosszútávon a fennállóból fog kiemelkedni saját radikális alternatívája. Így ennek intellektuális feltérképezése, az eljövendő kritikai ész létrehozatala a feladat, amelyben már csak igen indirekt szerep juthat Marxnak. Az új évezred első dekádjának végén kialakul egyfajta „posztbaloldali” szituáció. Vagyis a radikalizmus, a forradalom, az alternatíva, az emancipáció és önszerveződés hagyományos politikái és a nekik megfelelő értelmiségi narratívák és szerepek nem tarthatók fenn, miközben jelenleg nem rendelkezünk tudással arra vonatkozólag, mi következik helyettük. Az új világban megváltozik a tudás, az ész és az ideológia funkciója, működése és státusza, ezzel a régi baloldal végérvényesen elveszti a lába alól a talajt. Az ideológia-elméletnek végérvényesen elsődlegességet kell adni egy olyan időszakban, amikor nem lehet többé felszabadulni az ideológia alól a kritikai ész, az elnyomás, a kizsákmányolás és a valóság negatívumai nevében – mert az ésszerűség, a szabadság, a mobilitás és a valóság áldásai az ideológia elfogadását és (minden kétség ellenére) védelmét feltételezik. Az önmagát általuk igazoló ideológia valóságának részeként létezhetnek csupán. S mi adhat egy ilyen „ideológiakritikai” korhangulat számára több inspirációt, mint az a Marx, aki először vetette fel az ideológia konzervatív természetét, szerepét a társadalmi-politikai integrációban és szublimációban?

3.3. A KUTATÁS ÚJDONSÁGAI

- Az ideológia kérdésén keresztül összerakni a marxi életművet eleve eredeti és nemzetközileg is új, bár nem előzmények nélküli próbálkozás. Újszerű felvetés, hogy a marxi ideológia-elméletekben három nézőpont folyamatosan változó hangsúlyainak lehetünk tanúi: egy anti-filozófia-kritikai, egy politikaelméleti és egy társadalomelméleti nézőpont keveredésének. Tehát Marxot nem „filozófusként”, nem „szociológusként/közgazdászként” és nem „forradalmárként” tekintjük.

- A kontextuális módszer alkalmazása önmagában nem új, de az ideológia-elméletekkel kapcsolatban egy újszerű kiindulópontot vezet: miszerint Marxnál az ideológia-elméletek az életmű különböző szakaszaiban keletkező problematikák és kihívások megválaszolására szolgálnak, tehát alapvetően „korrekciós” szerepük van. Ez a megközelítés sokkal szélesebb körben lehet beazonosítani és értelmezni a marxi ideológia-elméleti protoelméleteket, ötleteket és kezdeményeket is, így a bemutatott elméletek köre egyrésztől radikálisan kitágul, másrésztől korábban már sokszor elemzett témák (mint az elidegenedés, a vallás, vagy a fetisizmus) új megvilágításba helyeződnek. A dolgozat több tucatnyi marxi ideológiaelméleti modellt, meglátást, teóriát és elemzést mutat be, alapjaiban növelve meg a Marxszal való „találkozási pontok” számát.

- Újszerű és eredeti felosztás a marxi ideológia-elmélet recepciója kapcsán alkalmazott előzmények-neomarxizmus--posztmarxizmus-posztmodern marxizmus tipológia és annak elemeinek kifejtése, mint a Marxhoz való viszony újabb és újabb korszakai.

- Az egyes nagy fejezetek elején a nagyobb marxi ideológia-elméleti csomópontok kontextusának bemutatásával kezdem, a disszertáció újdonsága azoknak a retrospektív nézőpontoknak a kritikája és bemutatása,

amelyek miatt nem tárható fel az adott időszak „tényleges” marxi problematikája és az ebből eredő kihívások. Három ilyen nagy retrospektív nézőpont határozza meg szerintem a Marx-képeket máig is: 1. a kifejlett marxizmus előzményévé változtatott fiatal Marx 2. A Történelmi materializmus” 1859-es alapvetésének előzményeként kezelt A német ideológia és végül 3. Az Engels értelmezését elfogadó, az 1848 és 1867 között egyenes vonalú fejlődést, egy tudományos rendszer kifejtését feltételező szemlélet.

- Új az ideológiával kapcsolatos marxi radikális elképzelések bemutatása és azok válságának elemzése, illetve ebből eredően a Kommunista Kiáltvány újragondolása. A késői művek kapcsán új az a feltételezés, hogy ezekben a társadalmi és politikai integráció ideológiai mechanizmusainak elemzése központi helyet tölt be.

- A disszertáció újragondolja a marxi értelmiségi szerepfelfogást is: az ideológiussal szembeállított teoretikus szerep bemutatása során számba veszi a korábbi értelmezéseket (az értelmiségi szerepfelfogás ortodox-, humanista- és neomarxista formáit) értelmiségi Marxot. A „teoretikus szerepfelfogást” a valóság szakadásainak következtében létrejövő „elméleti szükségletekhez” köti véleményünk szerint a német gondolkodó. Ennek bemutatása során a dolgozat újraértelmezi a termelőerők/termelési viszonyok/társadalmi viszonyok marxi triász jelentését és szerepét az életműben.

- A fiatal Marx ideológia-elméleti kiindulópontjának bemutatása szintén eredeti: véleményünk szerint ezek kontextusát a filozófiai álarcban fellépő politikai mozgalom, az ifjúhegelianizmus belső, *politikai jellegű* vitái adják. Új a tudatszerkezetek elméletének, az ideológiakritikának, a materialista tudat elméletnek és a tudatmódok elméletének interpretációja.

- A disszertáció központi helyen tárgyalja Marxnak a demokrácia, a modern politika és a modern társadalomintegráció ideológiájának kritikájára és elemzésére vonatkozó fejtegetéseit. Azon túl, hogy a legújabb szakirodalom segítségével alapvetően új meglátásokat tartalmaz, idehaza számtalan félreértést ledönt és hiányt megold.

- A dolgozat újdonsága, hogy idehaza elsőként mutatja be az úgynevezett „posztmodern marxizmus” irányzatát és következetes program szándékával érvényesíti annak nézőpontját.

- Marx 1851 utáni írásait egy sajátos válság, vagy krízis-korszak termékeként mutatja be az írás: véleményünk szerint az ideológiával kapcsolatos marxi „radikális elképzelések” válsága hívja életre az időszak teoretikus törekvéseinek legfontosabbjait. A dolgozat A Tőke újszerű, ideológia-elméleti olvasatát nyújtja.

- Végezetül a dolgozat hozzá kíván járulni ahhoz a kérdéskörhöz, hogy milyen új viszonyulás lehetséges Marx életművéhez a marxizmusok halála és a posztmodern kihívás után. A dolgozat eredetiség igényével rekonstruálja az eddig (mind Marx hívei, mind kritikusai között) egyeduralgoló „marxista olvasat” jellemzőit, ellentmondásait és kimerülésének okait.

IV. FŐBB HIVATKOZÁSOK;

Abercrombie, Nicholas: *The Dominant Ideology Thesis*. London-Boston, G. Allen & Unwin, 1980.

Adorno, Theodor W. és Horkheimer, Max: *A felvilágosodás dialektikája: Filozófiai töredékek*. Budapest, Gondolat-Atlantisz Kiadó, 1990.

Althusser, Louis and Balibar, Etienne: *Reading Capital*. London, Verso, 2009. (eredeti megjelenés: *Lire le Capital*. Paris, La Découverte, 1965)

- Althusser, Louis: *On Marxism*. London, Verso. 1997.
- Althusser, Louis: *Reply to John Lewis*. In: Althusser, Louis: *On Ideology*. London, Verso, 2007.
- Althusser, Louis: *Ideology and ideological state apparatus*. In: Althusser, Louis: *On Ideology*. London, Verso, 2007. (eredeti megjelenés: *Idéologie et Appareils d'Etat*. La Pensée, n° 151, juin 1970)
- Anderson, Perry: *Considerations on Western Marxism*. London, NLB, 1976.
- Aptheker, Herbert: *Introduction*. In: MacIntyre, Alasdair C.: *Marxism and Christianity: a symposium*. London, Humanities Press International, 1968.
- Aronson, Ronald: *After Marxism*. New York, The Guilford Press, 1994.
- Avineri, Shlomo: *The Social and Political Thought of Karl Marx*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
- Ágh Attila: *„A német ideológia” történetfelfogása*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1976.
- Badiou, Alain: *A század*. Budapest, Typotex Kiadó, 2009.
- Badiou, Alain: *The Communist Hypothesis*. London, Verso, 2010.
- Balibar, Etienne: *The Philosophy of Marx*. London, Verso, 2007. (eredeti megjelenés: *La philosophie de Marx*, La Découverte, Repères, 1993.)
- Balibar, Etienne: *In Search of the Proletariat. The Notion of Class Politics in Marx*. In: Balibar, Etienne: *Masses, Classes, Ideas: Studies on Politics and Philosophy Before and After Marx*. New York, Routledge, 1994. 125-151. pp. (eredeti megjelenés: *Race, Nation, Classe*. (avec Immanuel Wallerstein) Paris, La Découverte, 1988.)
- Balibar, Etienne: *The Vacillation of Ideology*. In: Nelson, Cary ed.: *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana, University of Illinois Press – Lawrence Grossberg, 1988.
- Balogh István: *A forradalmi ész kritikája*. Budapest, Magyar Szocialista

- Munkáspárt. Társadalomtudományi Intézet, 1990.
- Balogh István: *Globális klímaváltozás és formációelmélet. Fordulat*, harmadik folyam, második szám 2008. tavasz
- Balogh István-Karácsony András: *Német társadalomelméletek: témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest, Balassi Kiadó, 2000.
- Balogh István: *Politikai társadalomelmélet. (Vázlat a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról)* *Politikatudományi Szemle* XIX. 2010./1. 31–64. pp.
- Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest, Napvilág kiadó, 2002.
- Barrett, Michele: *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Stanford Calif., Stanford University Press, 1991.
- Baudrillard, Jean: *Az utolsó előtti pillanat. A közönyös paroxista*. Budapest, Magvető Kiadó, 2000.
- Bayer József (szerk): *Tükör által homályosan*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Intézet, 1990.
- Berki K. N.: *Though Marx and Though Hegel: Marx's Road to Communism*. *Political Studies*, 2006. december. Volume 38 Issue 4,
- Best, Steven and Kellner, Douglas: *Debord and the Postmodern Turn: New Stages of the Spectacle*. *Substance* #90 (1999)
- Best, Steven and Kellner, Douglas: *Debord, Cybersituations, and the Interactive Spectacle*. *Substance* 28(3), 129-156. pp.
- Best, Steven and Kellner, Douglas: *The Postmodern Turn*. New York, The Guilford Press, 1997.
- Best, Steven: *The Politics of Historical Vision: Marx, Foucault, Habermas*. New York, Guilford Press, 1995.
- Bidet, Jacques: *Exploring Marx's Capital: Philosophical, Economic and Political Dimensions*. Leiden; Boston, Brill Academic Publishers, 2007.

- (eredeti megjelenés: Que faire du Capital ?, Klincksieck. 1985.)
- Breckman, Warren: *Marx, the Young Hegelians, and the Origins of Radical Social Theory: Dethroning the Self*. Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Breckman, Warren: *The Symbolic Dimension and the Politics in Left Hegelianism*. In: Moggach, Douglas: *The New Hegelians: Politics and Philosophy in the Hegelian School*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Brenkert, George G.: *Marx's ethics of freedom*. London-Boston, Routledge & K. Paul, 1983.
- Buck-Morss, Susan: *Origin of Negative Dialectics*. New York, Free Press, 1979.
- Callinicos, Alex: *The Resources of Critique*. New York, Polity Press, 2006.
- Carlsnaes, Walter: *The Concept of Ideology and Political Analysis: a Critical Examination of its Usage by Marx, Lenin and Mannheim*. London, Greenwood Pr., 1981.
- Carver, Terrell: *Re-Translating the Manifesto: New Histories, New Ideas*. In: Cowling, Mark: *The Communist Manifesto: New Interpretations*. New York, NYU Press, 1998. 51.- pp.
- Carver, Terrell: *Marx and Engels: the Intellectual Relationship*. Bloomington, Indiana University Press, 1984.
- Carver, Terrell: *The Postmodern Marx*. Manchester, Pennsylvania State University Press, 1999.
- Claeys, Gregory: „Individualism”, „Socialism” and „Critical Science”: *Development of a Coneception 1800-1850. Journal of the History of Ideas*. 1986. 1.
- Clegg, John: *Rereading Marx on Ideology*. Presented to the Marx and Philosophy Society, Joe McCarney memorial conference, London

- Knowledge Lab. 25 October 2008.
- Cohen, G. A.: *Karl Marx's Theory of History. A Defence*. Princeton, NJ. Princeton University Press, 2000.
- Daly, James: *Marx and the Two Enlightenments*. In: Twentieth World Congress of Philosophy. Boston, Massachusetts U.S.A.10-15 August. 1998.
- Debord, Guy: *A spektakulum társadalma*. Budapest, Balassi – BAE Tartóshullám, 2006.
- Derrida, Jacques: *Marx kísértetei: az adósállam, a gyász munkája és az új Internacionálé*. Pécs, Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1995.
- Derrida, Jacques: *Marx&Sons*. In: *Ghostly Demarcations: A Symposium on Jacques Derrida's Specters of Marx*. London, Verso, 2008. (eredeti megjelenés: Marx & Sons. Presses Universitaires de France – PUF, 2002.)
- Dijk, Teun A. van: *Ideology: a Multidisciplinary Approach*. Thousand Oaks, Sage Publications, 1998.
- Donald, James and Hall, Stuart: *Politics and Ideology: a Reader*. Milton Keynes, Open University Press, 1986.
- Drucker, H. M.: *Marx's Concept of Ideology*. *Philosophy*, 1972 4.
- Eagleton, Terry: *After Theory*. New York, Basic Books, 2004.
- Eagleton, Terry: *Ideology: An Introduction*. London; New York, Verso, 1991./2007.
- Eccleshall, Robert at all: *Political Ideologies: An Introduction*. New York, Routledge. 2003.
- Elster, Jon: *An Introduction to Karl Marx*. Cambridge [Cambridgeshire]; New York, Cambridge University Press, 2008.
- Ertürk, Korkut A.: *Marx, Postmodernity and Transformation of the Individual*. *Radical Political Economics*, 1999/1.

- Eyerman, Ron: *False Consciousness and Ideology in Marxist Theory. Acta Sociologica*, 1981. (Vol. 24,) 1-2, 43-56. pp.
- Fehér Ferenc: *The Sphinx of the revolution*. In: Heller-Fehér: *Grandeur and Twilight of Radical Universalism*. New Brunswick, N.J., Transaction Publishers, 1991. (Magyarul: Marx és a modernitás, 275. p.)
- Fehér Ferenc-Heller Ágnes: *Marx és a modernitás*. Budapest, Argumentum, Lukács Archivum, 2002.
- Fine, Robert: *Marx-Hegel Relationship: Revisionist Interpretations? Capital & Class*, Autumn 2001.
- Fuller, Steve: *Az entellektüel: a negatív gondolkodás pozitív ereje*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2006.
- Furet, François: *Egy illúzió múltja: esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, Európa Kiadó, 2000.
- Geuss, Raymond: *The Idea of a Critical Theory: Habermas and the Frankfurt School*. Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- Geyer, R. Felix: *Alienation Theories: a General Systems Approach*. Oxford;New York, Pergamon Pr., 1980.
- Gibson-Graham, J. K.: *The End of Capitalism (as we knew it) : a Feminist Critique of Political Economy*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 2006.
- Gilbert, Alan: *Marx's Politics: Communists and Citizens*. New Brunswick, N.J., Rutgers University Press – Martin Robertson & Co Ltd, 1981.
- Goldstein, Philip: *Post-Marxist Theory: an Introduction*. Albany, State University of New York Press, 2005.
- Goodwin, Barbara: *Using political ideas*. Chichester; Hoboken, NJ, Wiley, 2007.
- Gouldner, Alvin W.: *The Future of Intellectuals and The Rise of the New Class: a Frame of Reference, Theses, Conjectures, Arguments, and an*

- Historical Perspective on the Role of Intellectuals and Intelligentsia In The International Class Contest of The Modern Era.* London, Basinstoke – Macmillan, 1979.
- Gouldner, Alvin W: *Against Fragmentation: The Origins of Marxism and the Sociology of Intellectuals.* New York, Oxford University Press, 1985.
- Gouldner, Alvin W: *Theory and Ideology.* in.: Gouldner, Alvin W.: *For Sociology: Renewal and Critique in Sociology Today.* New York, Basic Books, 1973, chapter 4, *The Politics of the Mind.*
- Gramsci, Antonio: *Hegemony, Intellectuals, and the State.* In: Storey, John: *Cultural Theory and Popular Culture: a Reader.* New York, Pearson Longman, 2009. 85.-92. pp.
- Habermas, Jürgen: *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Atlantisz Kiadó, 1994.
- Hardt, Michael: *Spinoza's Democracy: The Passions of Social Assemblages.* In: Callari, Antonio ed: *Marxism in the Postmodern Age.* New York, Guilford Press, 1994.
- Harman, Chris: *Base and Superstructure.* *International Socialism*, No. 32, Summer 1986, 3-4.
- Hartley, George: *The Abyss of Representation: Marxism and the Postmodern Sublime.* Durham, Duke University Press, 2003.
- Hawkes, David: *Ideology.* London – New York, Routledge, 2003.
- Held, David: *Introduction to Critical Theory.* London, Hutchinson, 1980.
- Held, David: *Models of Democracy.* Cambridge, Polity Press, 2006.
- Jameson, Fredric: *Politics of Utopia.* *New Left Review*, 2004. január-február
- Jameson, Fredric: *A posztmodern, avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája.* Budapest, József Műhely, 1998.

- Jameson, Fredric: *Marxism and Postmodernity*. In: Kellner, Douglas (ed.): *Postmodernism / Jameson / Critique*. New York, Routledge Press, 1991.
- Jameson, Fredric: *Postmodern and Consumer Society*. In: Jameson, Fredric: *The Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern, 1983-1998*. London, Verso, 2009.
- Jameson, Fredric: *Actually Existing Marxism* in: Saree, Makdisi et al: *Marxism beyond Marxism*. New York, Routledge, 1996
- Jameson, Fredric: *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. New York, Routledge, 2006.
- Jessop, Bob: *The Communist Manifesto as an Historical Document. Economy and Society* (Japan) 1999. I.
- Jones, Gareth Stedman: *Engels and the Invention of the Catastrophic Conception of Industrial Revolution*. In: Moggach, Douglas: *The New Hegelians: Politics and Philosophy in the Hegelian School*. Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Jordan, Z. A.: *The Evolution of Dialectical Materialism*. London, Macmillan, 1967.
- Kain, Philip J.: *Marx and Modern Political Theory: From Hobbes to Contemporary Feminism*. London, Rowman & Littlefield, 1993.
- Kellner, Douglas: *The End Of Orthodox Marxism*. In: Callari, Antoino, and szts: *Marxism in the Postmodern Age: Confronting the New World Order*. New York, Guilford Press, 1994.
- Kolakowski Leszek: *Marxism and beyond: on Historical Understanding and Individual Responsibility*. London, Pall Mall P., 1969.
- Kolakowski, Leszek: *Main Currents of Marxism: The Founders – The Golden Age – The Breakdown*. London, W.W. Norton & Co., 2008.
- Kramnick, Frederick Isaac: *The Age of Ideology: Political Thought, 1750 to*

- the Present*. London, Prentice-Hall, 1979.
- Laclau, Ernesto and Mouffe, Chantal: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, Verso, 2001.
- Larrain, Jorge: *The Concept of Ideology*. London. Hutchinson, 1979.
- Larrain, Jorge: *Marxism and Ideology*. London, Ashgate Publishing, 1983.
- Lefebvre, Henri: *Critique of Everyday Life*. London;New York, Verso, 2000.
(eredeti megjelenés: critique de la vie quotidienne II, Fondements d'une sociologie de la quotidienneté, Paris: L'Arche, 1961.)
- Lovell, Terry: *Pictures of Reality: Aesthetics, Politics, Pleasure*. London, BFI Publishing, 1980.
- Löwy, Michael: *The Poetry of the Past* in: Jessop, Bob: *Karl Marx's Social and Political Thought*. New York, Routledge. 1999.
- Löwy, Michael: *The Theory of Revolution in the Young Marx*. Chicago, Haymarket Books, 2005. (eredeti megjelenés: La Théorie de la révolution chez le jeune Marx. Paris, Maspero, 1970.)
- Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Kiadó, 1971.
- MacDonald, Bradley J.: *Performing Marx: Contemporary Negotiations of a Living Tradition*. Suny Series in Political Theory: Contemporary Issues. Albany, State University of New York Press, 2006.
- MacKenzie, Iain: *The Idea of Ideology*. In: Eccleshall, Robert at all: *Political Ideologies: An Introduction*. New York, Routledge. 2003.
- McCarney, J.: *The Real World of Ideology*. Brighton, Harvester, 1980.
- Mah, E. Herold: *The End of Philosophy, the Origin of „Ideology“: Karl Marx and the Crisis of the Young Hegelians*. Berkley, Univ of California Press, 1987.
- Malpas, Simon (ed): *Postmodern Debates*. New York, Palgrave Macmillan, 2001.

- Mannheim Károly: *Ideológia és utópia*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1995.
- Marcuse, Herbert: *Ész és forradalom. Hegel és a társadalomelmélet keletkezése*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.
- McKinnon, A. M: *Opium of The People. Expression, Protest and the Dialectic of Religion*. *Critical Sociology* issue 31. 1996. 15.- pp.
- McLellan, David: *Marx Before Marxism*. New York, Harper & Row, 1970.
- McLellan, David: *The Young Hegelians and Karl Marx*. London, Macmillan, 1980.
- McLellan, David: *Ideology*. Minneapolis, MN. University of Minnesota Press, 1986.
- Mepham, John: *The Theory of Ideology in Capital*. In: Ruben, David-Hiller and Meppam, John: *Issues in Marxism: Epistemology, Science, Ideology*. New Jersey, NJ Humanities Press, 1979.
- Mészáros, István: *The Power of Ideology*, Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead, 1989.
- Mészáros István: *Marx's Theory of Alienation*. London, Harper Torchbooks, 1970.
- Milliband, Ralph: *Marxism and Politics*. London, Merlin Press, 2003
- Musto, Marcello: *Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez. Eszmélet*, 76.
- Néss, Arne Main at all: *Democracy, Ideology, and Objectivity: Studies in the Semantics and Cognitive Analysis of Ideological Controversy*. Oslo, Norwegian Research Council for Science and the Humanities, 1956.
- Neil, Davidson: *Enlightenment and Anti-capitalism. International Socialism*, 2006. Issue 110.
- Ollman, Bertell: *Alienation: Marx's Conception of Man in a Capitalist Society*. Cambridge, Cambridge University Press. 2001.
- Papp Zsolt: *A válság filozófiájától a konszenzus szociológiájáig*. Budapest,

- Kossuth Kiadó, 1980.
- Parekh, Bhikhu C: *Marx's Theory of Ideology*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1982.
- Pines, Christopher L.: *Ideology and False Consciousness: Marx and His Historical Progenitors*. Albany, State University of New York Press, 1993.
- Rees, John: *Engels' Marxism. International Socialism*, Winter 1994., issue 65.
- Richter, Melvin: *A Family of Political Concepts: Tyranny, Despotism, Bonapartism, and Dictatorship, 1750-1917. European Journal of Political Theory*, 2005/4.
- Rockmore, Tom: *Marx After Marxism*. London, Wiley-Blackwell, 2002.
- Rubel, Maximilien: *Marx without Myth: a Chronological Study of His Life and Work*. New York, Harper & Row, 1975.
- Sartre, J.-P.: *Marxizmus és egzisztencializmus*. In: Sartre, Jean-Paul: *Módszer, történelem, egyén: Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1976.
- Saxton, Alexander: *Marxism, Labor, and the Failed Critique of Religion. Science & Society*, Jul2006, Vol. 70 Issue 3
- Seliger, Martin: *The Marxist Conception of Ideology: a Critical Essay*. Cambridge; New York, Cambridge University Press, 1977.
- Sim, Stuart: *Post-Marxism*. London, Taylor & Francis, 2002.
- Skidelsky, Robert: *What's Left of Marx? New York Review of Books*, 2000/11
- Solomon, Robert C. and Higgins, Kathleen Marie: *The Age of German Idealism*. New York, Routledge, 1993.
- Taylor, R (ed.): *Aesthetics and Politics: Debates Between Bloch, Lukacs, Brecht, Benjamin, Adorno*. London, Verso, 2008.

- Thatcher, Jan D: *Past Receptions of the Communist Manifesto*. In: Cowling, Mark: *The Communist Manifesto: New Interpretations*. New York, NYU Press, Historical Materialism Series, 1998. 63- p.
- Therborn, Göran: *From Marxism to Post-Marxism?* London, Verso, 2008. (Magyar kiadása a L'Harmattan Kiadónál jelenik meg)
- Thompson, John B.: *Studies in the Theory of Ideology*. Berkeley, University of California Press, 1984.
- Thompson, John B: *Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication*. Stanford, Stanford University Press, 1991.
- Tormey, Simon and Townshend, Jules: *Key Thinkers from Critical Theory to Post-Marxism*. London, SAGE, 2006.
- Tormey, Simon: *Agnes Heller: Socialism, Autonomy and the Postmodern*. Manchester, New York, Manchester University Press, 2001.
- Torrance, John: *Karl Marx's Theory of Ideas*. Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Touraine, Alan: *What Is Democracy?* London, Boulder, CO . Westview Press, 1997.
- Townshend, Jules: *Laclau and Mouffe's Hegemonic Project: The Story So Far*. *Political Studies*, Volume 52, Number 2, June 2004.
- Tralau, Johan: *The Effaced Self in the Utopia of the Young Karl Marx*. *European Journal of Political Theory*, 2005/4
- Tucker, David F. B.: *Marxism and Individualism*. Oxford, Blackwell, 1980.
- Tucker, Robert C: *Philosophy & Myth in Karl Marx*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972.
- Williams, Raymond: *Base and Superstructure*. In: Williams, Raymond: *Marxism and Literature*. London, Oxford University Press, 1978. 75-90. p.

- Wolff, Jonathan: *Why Read Marx Today?* New York, Oxford University Press, 2003.
- Wood, Allen, W: *Hegel és a marxizmus. Fordulat*, harmadik folyam hatodik szám 2009/2.
- Zizek, Slavoj: *Plague of Fantasies*. London, Verso, 1997.
- Zizek, Slavoj: *In Defense of Lost Causes*. London, Verso, 2008.
- Zizek, Slavoj: *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. Szeptember 11. tragédiájától a pénzügyi összeomlás bohózatáig. Az Eszmélet különszáma*, 2010.

V. A TÉMAKÖRREL KAPCSOLATOS FŐBB SAJÁT (ILL. TÁRSSZERZŐS) PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

- Kiss Viktor: *A baloldaliság „kísértetei”*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2004.
- Kiss Viktor: *Leértékelt társadalom*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2009.
- Kiss Viktor: *Kritikai gondolkodás és politika. Világosság*, 2006/6–7.
- Kiss Viktor: *Hét kérdés az Indymédián. Indymedia.hu*, 2010. április 9.
- Kiss Viktor: *Előszó. Művelődéstudományi szöveggyűjtemény. Bevezetés a kritikai gondolkodásba*. Budapest, Zsigmond Király Főiskola, 2007.
- Kiss Viktor: *A lázadó- és a forradalmi hatvannyolc. A megkettőzött Marx és a forradalom új öntudata*. In: Barcsi Tamás-Szabó Gábor: *68 kísértése. Írások az ellenkultúráról és a diáklázadásokról*. Pécs, József Műhely Kiadó, 2008.

Kiss Viktor: *Forradalom és humanizmus, az idős Lukács ideológia-elméletéhez*. Köz-politika - Új folyam 5. 2002.

Kiss Viktor: *Egy másik marxi elmélet - a politikus és a filozófus marxizmus dialektikája*. Eszmélet, 50. 2001.